

Benczi Boglárka*

KOLLEKTÍV FÉLELEM

– Z. VARGA Zoltán. *Önéletírás és fikció között: Történelmi történetek. 20 századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi.*

Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2019, 168 oldal –

Hogyan tud bármi újat mondani az irodalomtudomány egy olyan korszakról, amelyben a feledés gátját átszakítva tömérdek emlékezés születik? Z. Varga Zoltán kutatási területeihez – az önéletrajzi műfajok elméletéhez és a modernség irodalomtörténetéhez – hűen, jelen könyvében a 20. századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációit vizsgálja.

Az elemzést két részre bontja. A könyv első egységében azokkal a Budapest 1944–1945-ös ostromáról szóló művekkel foglalkozik, amelyek a háború befejezését követő néhány évben születtek. Ezek a harcokat feldolgozó, a vészidőszakot leíró regények – legyen szó közemberek vagy írók műveiről – abban a hiszemben születtek, hogy már időben eltávolodva reflektálhatnak az adott korszakra és annak társadalmi hatásaira. Z. Vargának nem célja az irodalmi érték történelmi kánonokhoz kötődő kritériumának vizsgálata, hiszen elsődlegesen a történelmi eseménynek az írásmódra tett hatásait térképezi fel. A művek teljes, kimerítő bemutatására sem törekszik, így hangsúlyosabban láttatható az adott műben az individuális és társadalmi reakciók széles skálája, a krízishelyzetre adott válaszok. A kötetben vizsgált civil naplók (pl. Kis Pál, budapesti fényképészé) mellett Tersánszky Józsi Jenő (*Egy kéziköcsi története, III. Bandika a vészben*), Déry Tibor (*Alvilági játékok*) és Karinthy Ferenc (*Budapesti tavasz*) műveinek vizsgálata kap helyet. Ezek – ahogy az előszóban is olvasható – markáns ideológiai pozíciót foglaltak el, többé vagy kevésbé részt vettek koruk nyilvános tereiben zajló, a történelmi esemény értelmezéséért folyó versengésben.

A próza mellett a költészet is terítékre kerül: Radnóti Miklós és Vas István háborús verseinek és ezekkel együtt olvasott önéletrajzi műveinek elemzését is megkapjuk. Z. Varga a naplókat úgy válogatta ki, hogy az azokban szereplő szöveg a kollektív történelmi traumák mikroelbeszélése legyen, amely a tanúságtétel beszédaktusának hagyományában, az önnön tapasztalat hitelességéből fakadóan önreflexióra készíti íróját. A 20. századi magyar történelem legtragikusabb szegmense akkor kezdődött, amikor a németek 1944. március 19-én megszállták az országot. Hatalmas történelmi, irodalmi korpusz keletkezett az esemény hatására, mely feldolgozza az ezt követő évek történéseit. Rengeteg memoárt is írtak, hiszen a kortársak tisztában voltak azzal, hogy amit átélnek, történelmi jelentőségű. Z. Varga könyve jó kalauz a kiterjedt háborús irodalomban. Rávilágít arra, hogy az alkotások

* A szerző az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

zöme feledésbe merült, csupán csak az utóbbi időben fordítunk rájuk figyelmet. A valóságábrázolás normáihoz a megváltozott világban az alkotás színterén is új eszközökre volt szükség. A kötet szerzőjének választási szempontjaiban az a legizgalmasabb, hogy egyes memoárok, naplók írói „civiliek”, a művek így kívül esnek a kanonizáció mezsgyéjén. Z. Varga a *Life Writing Studies* (19) elemzési gyakorlatát választja: a könyvében tárgyalt naplóiírók elhelyezik magukat a történelmi esemény színterén, és megfogalmazzák azt is, hogy az addig ismeretlen mértékű emberi katasztrófa milyen egyéni tapasztalást eredményez. Z. Varga a szakirodalom tekintetében Philippe Lejeune munkássága mellett kitér Louise O. Vasvári és Kunt Gergely tanulmányaira is. Előbbi a II. világháború alatt írott női naplókval foglalkozik, genderspecifikus elemzésekben, utóbbi pedig a gyerek- és kamasznaplók formái, műfaji sajátosságait vizsgálja a háborús körülmények és az életkori sajátosságok fényében. Z. Varga Zoltán kiemeli a háborús naplókban megfigyelhető ismétlődő toposzokat, amelyek az életveszély, az agresszió, a menekülés, az erőszakos cselekedetek ábrázolásaiban térnek vissza. Ezeket az egyedi történelmi esemény hívja elő. Az ostromlott város terei összedőlnek, a külső, tárgyi világ mellett az egyén belső világa is megrendül. Erre ösztönös, ősi menekülési stratégia a válasz, mely az említett memoárok szövegeiből jól kiolvasható.

Z. Varga a történelmi, politikai, társadalmi berendezkedés, valamint a megjelent művek korabeli kritika- és recepciótörténetének pontos ismertetésével a poétikai elemzésnek készíti elő a terepet. Elemzésében a katasztrófa nyelvét keresi, a megszólalásmód, a beszélői szerep alapján. Tersánszky két regénye (*Egy kézikocsi története, III. Bandika a vészben*) szinte a háborúra való azonnali reakcióként keletkeztek. Z. Varga azt járja körül, hogy a két regény milyen céllal kíván hozzászólni a történekről szóló nyilvános beszédhez (46). Tersánszky előszeretettel használ fiktív elbeszélői formákat, elbeszélései a történet mesélését is színre viszik. Budapest ostroma látszólag a háttérbe szorul, az allegorikus szerepben feltűnő tárgyak és állatok hitelesen mutatják be Tersánszky sajátos szemléleti formáit. Z. Varga kiemeli, hogy a fantasztikus narráció nem csökkenti feltétlenül az elbeszélő meggyőző erejét, inkább csak meghatározza a megváltozott körülmények során született meghatározhatatlan, félelmekkel teli szemlélet, továbbá morális-kritikai nézőpontot kínál. A Karinthy Ferenc emblemikusnak számító ostromregényét (*Budapesti tavasz*) hasonló precizitással elemző szerző bemutatja a meggyőzést, amely a történelmi idő ideológiai vitáira vonatkozik (59). Déry novellafüzérének (*Alvilági játékok*) vizsgálata során kiemeli, hogy a realista és szürrealista jegyeket keverő mű a háborús eseményeket mélyebb összefüggéseiben látatja. Z. Varga kitér a Déry műveiben felbukkanó szegénységábrázolásra is, illetve az *Alvilági játékok* legfontosabb toposzára: a pince sötéttségét narratív funkciónak tekinti, ezzel egy újfajta szemléletmódot kínálva az olvasónak (75, 79, 82). A költészetet ábrázoló művészetnek nevezi, ebből a tézisből kiindulva Vas István (*Márciustól márciusig [1944–45]; Alvilági játékok*) és Radnóti Miklós (*Bori notesz; Erőltetett menet; Razglednica; Naptár; Tajtékos ég* stb.) verses formában íródott háborús naplóit vizsgálja. Radnóti verseit az

életrajzi szerző és a lírai én összekapcsolódásának tükrében elemzi, ebből következik a történelmi idő és az ön-idő költészeti megformálódásának tárgyalása (95). Z. Varga arra jut, hogy a naptári időbe való kapaszkodás szilárd viszonyítási alapot ad az identitásválságba jutott alkotónak, ugyanakkor kikerülhetlenné is teszi a történelmi idő én-időbe való berobbanását. Vas István verses naplójának esetében a versek nincsenek ugyan keltezve, de minden bejegyzés a történelmi események személyes reflexiója.

A fő kérdés itt az, hogy az önéletrajzi és fikciós ábrázolások hogyan keverednek a II. világháború és az azt követő történelmi színtér, a totalitárius társadalmi berendezkedés ihlette művekben. A művek elemzése azt kutatják, hogy vajon a fikció mennyire tekinthető a közbeszédbe való integrálás szervező elemének, illetve mennyire vesznek részt a történelmi események akkori és mai megítélésében és megértésében.

A könyv második része az összehasonlító irodalomtudomány kontextusában vizsgálja a 20. századi történelmi traumák irodalmi megjelenítését, három nagyobb témát körüljárva. A választott művek írói különös jelentőséget tulajdonítanak az emlékezés poétikai és politikai összefüggéseinek. Az első fejezetben modern francia regények (Georges Perec: *W vagy a gyerekkor emlékezete*; Patrick Modiano: *Dora Bruder*) komplex regénypoétikai megoldásait vizsgálja. A második fejezetben Camus *Közöny* és Kertész *Sorstalanság* című művének fordításkritikai elemzése kap helyet. A kötet utolsó fejezete két emigráns magyar komparatista önéletrajzi műveit (Susan Rubin Suleiman: *Budapest Diary*; Karátson Endre: *Otthonok*) vizsgálja az idegenségérzet, a „máshol lenni másnak” élményének tükrében. A könyvnek ebben a részében előtérbe kerül a holokausztirodalom, amely a háborús művek kánonjából kiszakadva önálló életet él. Z. Varga a művek elemzését megelőzően a fogalmakat tisztázza, azt, hogy a tragikus esemény megértése, megismerése milyen irodalomtudományi, hermeneutikai, elvi, pszichológiai, társadalmi és politikai kérdéseket vet fel. Az előző generációk történeteit az olvasás során ismerhetjük meg, a holokauszt traumáit a befogadás aktusában vizsgálhatjuk. A szerző erre két művet mutat példaként, Georges Perec és Patrick Modiano kötetben tárgyalt alkotásai különbözőképpen térnek el a traumatikus vallomás műfaji sajátosságaitól. A két francia mű kapcsán Z. Varga leszögezi, hogy nem célja a műveket elhelyezni a francia irodalom II. világháborús történeteiben, vagy pozicionálni azokat a világirodalmi holokauszt-kánon darabjaihoz képest. A regényekben megjelenített kollektív és személyes nézőpontokra helyezi a hangsúlyt. Mindkettő a holokausztra reflektál, és arra vállalkozik, hogy a traumatikus múlt történeti, kollektív és egyéni tapasztalásait megörökítse, a valós történeti elbeszélés és a fiktív irodalom jegeit vegyítve. Z. Vargának itt sem célja az átfogó műelemzés, csak azok narratív és performatív megoldásait hasonlítja össze (117). Ahogy a könyv első felében, az ostromtörténetekkel foglalkozó naplók, memoárok, vallomások esetében is, úgy itt is a trauma teremtett nyelvét vizsgálja, amely a háborús emlékekkel való szembenézés, a felszabadulás eszköze.

Akár egyéni traumáról van szó, akár kollektívtról, a gyógyulás csak akkor lehetséges, ha a traumatizált ember a saját identitásának megteremtésére biztonságos közeget talál, ennek köszönhetően képes megosztani másokkal traumatikus élményeit és feldolgozni azokat. A történeteket tehát el kell mesélni egy teremtett nyelven, mely egyúttal az alárendelt nyelve. Minden attól függ, hogyan lehet elmondani, felidézni, körülírni, megszólítani, továbbadni a traumát, milyen hangon mesélhető el ez a fajta marginális lét, ahhoz hogy hatását tekintve sikeres legyen: egyediségén túllépve esélye legyen a befogadói, olvasói interiorizációra. Modiano nyelve annyiban más, hogy a műben vállaltan elkülönül az életrajzi szerző és az elbeszélő, illetve a történet elmesélésében annak keletkezési körülményei is helyet kapnak, az elbeszélő idő és az elbeszélői idő összemosisodik, ahogy arra Z. Varga is rávilágít. Modiano, akit a Svéd Akadémia titkára, Peter Englund „korunk Marcel Proustjának” nevezett a Nobel-díj átadásakor, bravúrosan bánik az idővel és az elbeszélés hermeneutikai formáival. Perc művében szintén az elbeszélés formái kerülnek középpontba: az elbeszélést két egymással párhuzamos, egymásra rezonáló szál alkotja. Az önéletírás vallomásos formái keverednek a fantáziavilág formáival.

Z. Varga Zoltán Camus *Közönyét* és Kertész *Sorstalanságát* komparatív megközelítéssel vizsgálja. Rávilágít arra, hogy a két kultikus regény kezdő mondatai összecsengenek, ami nem véletlen, hiszen Kertész maga nyilatkozta, hogy a *Közöny* elolvasása önnön íróvá válásának kezdeti mozzanatai közé tartozott. Z. Varga alaposan és körültekintéssel tárgyalja a *Közöny* újabb magyar fordítását, összevetve az eredeti francia szöveggel és a korábbi magyar fordítással. Nézete szerint az új átültetés alapjaiban változtathatja meg a regény értelmezését, hiszen eltűnik belőle az anyával való viszonyra kiterjesztett idegenségélmény (128). Z. Varga a korszak befogadói fogékonyságát tárgyalva beszél a fordítás szemantikai, stilisztikai olvasatáról, majd kitér arra a kérdésre is, hogy vajon a magyarhoz hasonlóan a francia kritikában is felismerték-e a *Sorstalanság* és a *Közöny* párhuzamát. Az elbeszélői hang és a trauma elbeszélésére hivatott nyelv milyenségének vizsgálata visszatérő elem, ahogy az elbeszélő idő és az elbeszélői idő kapcsolata is.

A kötet utolsó fejezete a transznacionalitás identitásváltozatait mutatja be komparatisták élettörténeti narratíváiban, közép-európai emigránsok önéletrajzaiban. Ebben az olvasatban a tértmetaforák és térhasonlatok különös értelmet nyernek, ugyanis a nyelvek, kultúrák szimbolikus cseréjének fontos irodalomtudományi vetületei vannak (142). Z. Varga hangsúlyozza a történelmi valóság szövegekre gyakorolt befolyását is, az utolsó fejezetben két irodalmár élettörténeti írásait vizsgálva. Suleiman és Karátson egyaránt a II. világháború előtt született Magyarországon, majd mindketten összehasonlító irodalomtudománnyal kezdtek foglalkozni. Suleiman kisgyermekként hagyta el az országot, Franciaországba, majd Amerikába ment és ott nőtt fel, Karátson ezzel szemben már fiatal felnőttként telepedett le Franciaországban. Két önéletírásról lévén szó, Z. Varga kiemeli: az elbeszélő mindkét műben a tragikus történelmi események fényében bontakoztatja ki önmagát. Ehhez kapcsolódik az a látszólag ellentmondásos körülmény, hogy Magyarország

mint szülőhely egyszerre az ismerős otthon és az elidegenedés szimbóluma. Z. Varga szerint a két választott szerző identitásmentái nemcsak abban hasonlítanak, hogy gyökereik ugyanoda kötik őket, hanem abban is, hogy mindkettejük esetében politikai okok állnak az emigráció hátterében. Ismét kiemeli tehát az ilyen körülmények között létrejött önéletírások politikai és poétikai vetületeit. Karátson és Suleiman művei egyaránt a hibrid önéletrajz műfajába tartoznak (144), de emellett, hogy az olvasó elé tárják a traumák hatásait és körülményeit, elemzik is azokat kulturális és politikai értelemben. A művekben megjelenített otthon fogalmának elemzésével Z. Varga rávilágít arra, hogy a személyes történetek mellett mekkora hangsúlyt kap a transzkulturális párbeszéd a hiányzó másikkal. Karátson esetében a feleségről, Suleimannál pedig az édesanyjáról van szó (145). A narratív identitás fontos kérdés mindkét mű esetében, mielőtt a szerző kitér ennek értelmezésére, általánosságban mutatja be a narratív identitás elméletét, melynek lényege, hogy az élettörténet elmesélése általában az önazonosság válságához köthető (148). Suleiman keresi a teret, az időt, a nyelvet, ami nosztalgiával tölti el és visszavezeti a gyermekkorhoz. Később már saját gyermekeivel tér vissza Magyarországra, de fel kell ismernie, hogy a teljes azonosulás régi önmagával nem lehetséges. Karátson önéletírásában azt fejtegeti, mit kezdhet az ember saját identitásával egy olyan térben, időben és nyelvben, amelyet a történelem káosza hat át.

Z. Varga Zoltán a kötetben vizsgált művek nyomán az egyre távolodó múlthoz való viszonyunk fényében, annak élővé tételének új lehetőségeit keresi, mindezt a befogadás tapasztalatában. A befogadás esztétikai tapasztalata az olvasás, a történelem ilyenét megelevenítése pedig egyúttal alternatívát kínál a „történelmi igazság politikai-ideológiai kisajátításaival szemben” (10).